

ДЕСТРУКТИВНІ МЕГАТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОСТІ: ВІД ПАНДЕМІЇ ДО ВІЙНИ

МОНОГРАФІЯ

Сучасний світ та його виклики
у пошуках осмислення
шляхів виходу з кризи

Демографічні трансформації
як головний мегатренд
сучасності

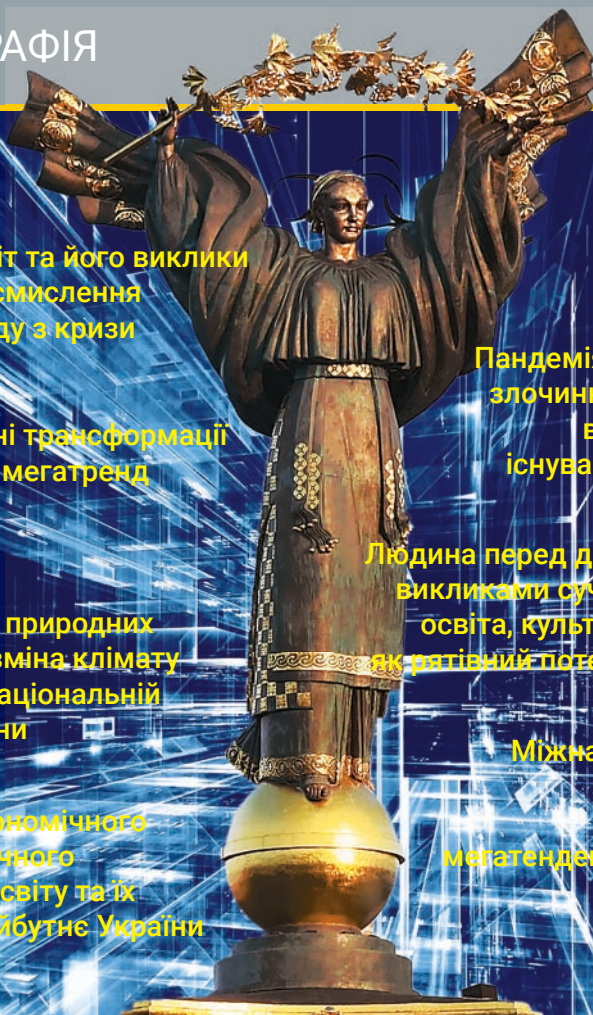
Виснаження природних
ресурсів та зміна клімату
як загроза національній
безпеці країни

Зміна геоеконімічного
та геополітичного
ландшафтів світу та їх
вплив на майбутнє України

Пандемія, організована
злочинність, тероризм,
війни як виклик
існуванню цивілізації

Людина перед деструктивними
викликами сучасності: наука,
освіта, культура, мистецтво
як рятівний потенціал людства

Міжнародна безпека
під впливом
деструктивних
мегатенденцій сучасності

АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

**ДЕСТРУКТИВНІ
МЕГАТЕНДЕНЦІЇ
СУЧАСНОСТІ:
ВІД ПАНДЕМІЇ ДО ВІЙНИ**

Монографія

Харків
«Право»
2025

Авторський колектив:

Бережна О. Р., кандидатка технічних наук, доцентка; *Готра О. Б.*, кандидатка історичних наук, доцентка; *Іванов С. В.*, доктор економічних наук, професор; *Мельник О. А.*, докторка психологічних наук, старший науковий співробітник; *Разумова Г. В.*, докторка економічних наук, доцентка; *Сергієнко Т. І.*, кандидатка політичних наук, доцентка; *Требін М. П.*, доктор філософських наук, професор; *Хайнас Р. М.*; *Чупрій Л. В.*, доктор політичних наук, професор

Рецензенти:

В. І. Палагута – доктор філософських наук, професор (Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»);

В. Л. Погрібна – докторка соціологічних наук, професорка (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого);

В. Ф. Смолянук – доктор політичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Воєнна академія імені Євгенія Березняка)

*Рекомендовано до видання вченою радою
ГО «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики»
(протокол № 3 від 25 лютого 2025 р.)*

Деструктивні мегатенденції сучасності: від пандемії до війни : монографія / [Іванов С. В., Мельник О. А., Разумова Г. В. та ін.]; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. – Харків : Право, 2025. – 210 с. – DOI: <https://doi.org/10.31359/9786178602567>.

ISBN 978-617-8602-56-7

Колективну монографію присвячено дослідженню теоретичних, методологічних і практичних засад сучасного світу в умовах наявності низки деструктивних тенденцій. Проаналізовано сутність і прояви деяких із них, а саме: демографічні трансформації як головний мегатренд сучасності, пандемію, організовану злочинність, тероризм, війни тощо. Значну увагу приділено осмисленню місця та ролі людини в умовах деструктивних мегатрендів, значенню культурних традицій у творенні картини світу в ситуації суперечливої реальності.

УДК 13+159.9+316+32+33

© Іванов С. В., Мельник О. А.,
Разумова Г. В. та ін., 2025

© ГО «Аналітичний центр сучасної
гуманітаристики», 2025

ISBN 978-617-8602-56-7

Зміст

Розділ 1

Сучасний світ та його виклики: у пошуках осмислення шляхів виходу з кризи

1.1. Вплив глобальних викликів на геополітичну трансформацію сучасного світу (Чупрій Л. В., Готра О. Б.)	4
Список використаних джерел	17
1.2. Демографічні наслідки війни в Україні (Іванов С. В., Разумова Г. В.)	19
Список використаних джерел	36
1.3. Значення культурних традицій у творенні картини світу в ситуації суперечливої реальності (Мельник О. А.)	39
Список використаних джерел	58

Розділ 2

Пандемія, організована злочинність, тероризм, війни як виклик існуванню цивілізації

2.1. Вплив пандемії COVID-19 на міжнародну безпеку (Хайнас Р. М.)	60
Список використаних джерел	67
2.2. Транснаціональна злочинність і міжнародний тероризм як деструктивні гравці на світовій арені (Требін М. П.)	68
Список використаних джерел	98
2.3. Війна як виклик існуванню цивілізації (Требін М. П.)	105
Список використаних джерел	125

Розділ 3

Людина і світ під впливом деструктивних мегатенденцій сучасності

3.1. Міжнародна безпека в умовах турбулентного світового порядку (Требін М. П.)	131
Список використаних джерел	151
3.2. Партнерство підприємств і міжнародних організацій для забезпечення стійкості економіки України (Сергієнко Т. І., Бережна О. Р.)	154
Список використаних джерел	175
3.3. Людина під впливом маніпулятивних технологій (Требін М. П.)	178
Список використаних джерел	205

Авторський колектив	209
----------------------------------	------------

2.3. Війна як виклик існуванню цивілізації

Требін Михайло Петрович

доктор філософських наук, професор

професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Людство вступило в третє тисячоліття нової ери. Воно усвідомило, що живе на крихтній планеті, де не так уже й багато місця. Минуле століття оголило жажливі глобальні наслідки, які пожинає людство через невміння жити в мирі й злагоді, зробило майже реальними пророцтва Апокаліпсису. Від самого початку християнської ери, яке збіглося з великим сходженням планет у зодіакальному знаку Риб, існувала віра в те, що наступний двотисячорічний цикл закінчиться «кінцем світу». Кінець ери Риб і перехід під знак Водолія, до загального братерства людей, навчали пророки, стане «вогненним хрещенням». Двадцять століття для індусів – це Калі-Юга, століття темряви, коли Шива високо піднімає руки, аби кинути свій вогонь, який очищає. Паралельна традиція існує і в Центральній Америці. Жерці цивілізації майя вважали, що кінцеве руйнування світу неминуче, і воно мало трапитися 21 (за розрахунками Дж. Дженкінса) або 23 (за розрахунками М. Ко і Х. Аргуельеса) грудня 2012 р. Подібні міфи хвилюють душу, а в поєднанні зі знанням багатьох «страшилок» сучасності вони викликають у слабких духом людей передчуття прийдешньої вселенської катастрофи у вигляді всесвітньої війни всіх проти всіх.

У зв'язку з цим проблеми війни отримали всебічні та ґрунтовні наукові розроблення. Зусиллями багатьох мислителів, починаючи з давніх часів (Сунь-Цзи, У-Цзи, Сунь Бінь, Вей Ляо-Цзи, Тай Гун, Геродот, Геракліт, Платон, Арістотель, Еней Тактик, Ксенофонт, Полібій, Йосиф Плавт, Тіт Лівій, Гай Веллей Патеркул, Луцій Анней Флор, Аппіан Александрійський, Флавій Вегецій, Юлій Цезарь, Плу-

тарх та ін.)¹, Середньовіччя (Оріген, Тертуліан, Амвросій Медіоланський, Аврелій Августин, Тома Аквінський, Франсіско де Віторія, Луїс Моліна, Франсіско Суарес та ін.)², Відродження (Н. Макіавеллі)³, Нового часу (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, С. фон Пуфендорф, Х. Вольф, Ф. Хатчесон, Е. де Ваттель, К. фон Клаузевіц, А. Жоміні, Г. фон Мольтке та ін.)⁴ й сучасності (Б. Александер, В. Горбулін, М. Дейві, М. Калдор, М. ван Кревельд, В. Кротюк, В. Мандрагеля, Е. Тоффлер, Х. Хофмайстер та ін.)⁵, були виявлені, описані й обгрун-

¹ Див.: Сунь Бінь. Закони війни : [трактат] / [пер. Ігоря Андрущенка]. Київ : Арії, 2023. 143 с.; Сунь-цзи. Мистецтво війни / [пер. з англ. Ганни Литвиненко]. Харків: КСД, 2023. 127 с.; Enea Tattico. La difesa di una città assediata : Poliorketika / introduzione, traduzione e commento a cura di Marco Bettalli. Pisa : ETS, 1990. xvi, 366 p.; Plutarch. Twelve illustrious lives / the Dryden translation ; with engravings from the Hertel edition of Ripa's Iconologia. Franklin Center, Pa. : Franklin Library, 1981. 463 p.; Polybius. The histories / translated by Robin Waterfield ; with an introduction and notes by Brian McGing. Oxford : Oxford University Press, 2010. xliii, 501 p. та ін.

² Див.: Августин Аврелій Блаженний. Творіння / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Київ : Вид. від. Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 2014. Т. 1 / [авт. вступ. ст. прот. Володимир Вакин ; пер. архімандрита Сергія (Ярового) та ін.]. 767 с.; Т. 2 / [пер. протоієрея Василя Лозовицького та ін.]. 2015. 687 с.; Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з латини О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. 2. вид. Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. 796 с.; Molina L. de. La teoría del justo precio / edición preparada por Francisco Gómez Camacho. Madrid : Editora Nacional, 1981. 417 p.; Vitoria F. de. Relecciones sobre los indios y el derecho de guerra. 3. ed. Madrid : Espasa-Calpe, 1975. 147 p. та ін.

³ Див.: Machiavelli N. The art of war / A rev. ed. of the Ellis Farnsworth translation; with an introd. by Neal Wood. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1965. lxxxvii, 247 p.

⁴ Див.: Клаузевіц К. фон. Найважливіші принципи ведення війни / [пер. Світлани Іванчук]. Київ : Арії, 2024. 383 с.; Jomini A. N. Précis de l'art de la guerre : ou, Nouveau tableau analytique des principales combinaisons de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militaire. Paris : Editions Champ libre, 1977. 390 p.; Pufendorf S. Two books of the Elements of universal jurisprudence / translated by William Abbott Oldfather, 1931 ; revised by Thomas Behme ; edited and with an introduction by Thomas Behme. Indianapolis : Liberty Fund, 2009. xxii, 425 p.; Vattel E. de. The law of nations, or, Principles of the law of nature, applied to the conduct and affairs of nations and sovereigns, with three early essays on the origin and nature of natural law and on luxury / edited and with an introduction by Bela Kapossy and Richard Whatmore ; translated by Thomas Nugent. Indianapolis, IN : Liberty Fund, 2008. xxiv, 867 p.; von Clausewitz C., von Moltke H. Kriegstheorie und Kriegsgeschichte / herausgegeben von Reinhard Stumpf. Frankfurt am Main : Verlag Deutscher Klassiker, 1993. 1018 S. та ін.

⁵ Див.: Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : Федорко М. Ю., 2021. 558 с.; Горбулін В. Як пере-

товані сутнісні ознаки війни, її закони, мінливі зміст і форми. Раніше нам здавалося: війна омине нашу країну в ХХІ ст. і ми не почуємо на вулицях наших міст і сіл свисту куль, розриву гранат, а килимові бомбардування – це справа минулого... Надії не здійснилися: збройний конфлікт постукався нам у двері, ми до нього виявилися неготовими та не усвідомлюємо всього жахіття наслідків.

Війна була, є й залишатиметься в досяжному майбутньому сумною складовою людського розвитку. Від часів глибокої давнини тягнеться до нас річка лих, породжених війнами та збройними конфліктами. Швейцарець Ж.-Ж. Бабель підрахував, що з 3500 р. до н.е. людство прожило без війн лише 292 роки. За цей період виникло близько 14 550 великих і малих війн, під час яких загинули, померли від голоду, епідемій та інших причин понад 3,66 млрд людей¹. У ХVІІІ ст. трапилося 68 воєн, у яких за рік загинуло понад 1 тис. осіб, а загальні втрати загалом становили 4,4 млн осіб. Відповідні цифри для ХІХ ст. були 205 і 8,3 млн осіб і для ХХ ст. – 237 і 98,8 млн людей. У ХІХ ст.

могли Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.; Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони України, Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2003. 570 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.; Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти : монографія / [Артюхова В. В. та ін. ; за ред. В. А. Кротюка] ; Харків. нац. ун-т Повітр. Сил ім. Івана Кожедуба. Харків : Факт, 2024. 509 с.; Требин М. Войны ХХІ века. Москва.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 608 с.; Igarashi M. War and Data on Armed Conflicts: Global Networks Examining Casualties. Singapore: Springer, 2024. xiv, 142 p.; Kaldor M. New & old wars : organized violence in a global era. 3rd ed. Stanford, California: Stanford University Press, 2012. xii, 268 p.; Lyall J. Divided armies : inequality and battlefield performance in modern war. Princeton : Princeton University Press, 2020. xvii, 508 p.; O'Hanlon M. E. The future of land warfare. Washington, D. C. : Brookings Institution Press, 2015. 254 p.; Simons G., Chifu I. The changing face of warfare in the 21st century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. x, 277 p.; The War Against Ukraine and the EU: Facing New Realities / Claudia Wiesner, Michèle Knodt (Editors). Cham: Palgrave Macmillan, 2024. xiii, 230 p.; Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.; Van Creveld M. The transformation of war. New York : Free Press ; Toronto : Collier Macmillan Canada ; New York : Maxwell Macmillan International, 1991. x, 254 p. та ін.

¹ Див.: Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. С. 96.

сталося 14 воєн з людськими втратами понад 100 тис. осіб, у тому числі дві, де загинуло понад 1 млн осіб. Рекордним за масштабами й інтенсивністю військових зіткнень виявилось ХХ ст. Частота воєн у ХХ ст. коливалася, але загалом перевищила середню частоту воєн за всю відому історію людства приблизно в 1,5 рази¹.

У роки Першої світової війни втрати на полях битв становили близько 10 млн осіб, зокрема в Росії – 2,5 млн, Німеччині – 2 млн, Австро-Угорщині – 1,5 млн, Франції – 1,4 млн, Великобританії – 900 тис., Італії – 600 тис., Османській імперії – 325 тис., Сербії – 250 тис., Бельгії – 100 тис. осіб². Багато хто загинув у таборах для військовополонених. Для військових цілей було вироблено близько 180 тисяч тонн отруйних речовин. Наприкінці війни населення Землі виснажене нестатками та стражданнями, було охоплено жорстокою епідемією грипу («іспанкою»), від чого загинуло близько 20 млн людей³.

Друга світова війна стала найруйнівнішою в історії людства. У ній взяла участь 61 держава, понад 80% населення Землі. Ця війна тільки в Європі (враховуючи СРСР) забрала життя 40 млн осіб, з них 27 млн життів радянських людей; втрати Польщі дорівнювали 6 млн, Югославії – 1,7 млн, Франції – 600 тис., США – 420 тис., Англії – 370 тис. осіб. Німеччина втратила в цій війні 13,6 млн осіб. Крім того, держави інших частин світу втратили приблизно 7,6 млн військовослужбовців і 6 млн цивільного населення. Загальні безповоротні втрати під час Другої світової війни становили понад 55 млн людей⁴ (табл. 1).

¹ Див.: Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 90.

² Див.: *Enzyklopadie Erster Weltkrieg* / herausgegeben von Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz ; in Verbindung mit Markus Pöhlmann. Paderborn : Schöningh, 2014. S. 664.

³ Див.: De Groot G. J. *The First World War*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York : Palgrave, 2001. x, 225 p.

⁴ Див.: Deighton L. *Blood, tears, and folly : an objective look at World War II / with maps and drawings by Denis Bishop*. New York : HarperCollins Publishers, 1993. xvii, 653 p.

Таблиця 1

Масштаби двох останніх світових воєн

Показники	Перша світова (1914– 1918 рр.)	Друга світова (1939– 1945 рр.)
Кількість держав, що брали участь у війні	38	61
Чисельність населення, залученого у війну, млн осіб	1 552	2 019
Кількість населення, мобілізованого у збройні сили, млн осіб	73	107
Загальна чисельність збройних сил, млн осіб	45,3	61,2
Кількість держав, на території яких відбувалися військові дії	14	40
Площа територій, охоплених військовими діями, тис. км ²	4,07	22,1
Тривалість війни, доби	1564	2194
Пораниених, млн осіб	20	35
Убитих, млн осіб	10	30
Загинуло від хвороб і ран, млн осіб	20	26

За період після Другої світової війни у XX ст. на планеті було зафіксовано, за різними підрахунками, від 225 до 232 воєнних конфліктів у 148 регіонах¹. У зіткненнях з 1945 по 1995 р. загинули 45 млн осіб і поранено 60 млн. І в новому тисячолітті війни залишаються сумною прикметою буття людства. За даними Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру (Stockholm International Peace Research Institute), щорічно на планеті фіксується понад 50 збройних конфліктів, які призвели упродовж року до загибелі через бойові дії понад 1 тис. осіб. Наприклад, якщо в 2008 р. і 2011 р. їхня кількість досягла позначки – 37 конфліктів, то в 2022 р. їх було вже 55. За остан-

¹ Див.: Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. С. 75.

ні 20 років на порядок збільшилось і загальне число загиблих внаслідок бойових дій у таких конфліктах: з понад 17 тис. осіб у 2002 р.¹ до понад 170,7 тис. – у 2023 р.².

Усі війни XX ст. супроводжувалися зростанням прямих втрат серед цивільного населення щодо загальної кількості людських втрат. За даними NICEF, Дж. Гранта і Г. Міалла, під час Першої світової війни цей показник становив 5%, Другої світової війни – 50%, у конфліктах 1990-х років – 80–90%³. Значно зростає число інвалідів. Унаслідок Першої та Другої світових воєн понад 40 млн людей стали інвалідами, причому зросла їхня кількість серед цивільного населення. На кожні 100 мобілізованих у Першу світову війну враховані 11 інвалідів, а у Другій світовій війні – 28⁴.

Доповідь експертів ООН про вплив збройних конфліктів на долі дітей засвідчує, що тільки від 1987 до 2000 рр. у ході воєн загинули 2 млн дітей, 6 млн були покалічені або поранені, у 10 млн травмована психіка. Як наголошується в доповіді «Положення справ у галузі харчової безпеки і харчування в світі», опублікованій 24 липня 2024 р. п'ятьма спеціалізованими установами ООН, в 2023 році число голодуючих становило приблизно 733 млн осіб: це кожен 11-й у світі і кожен п'ятий в Африці⁵. За останні 20 років збройні конфлікти стали причиною голоду і скорочення виробництва продовольства в 43 країнах. За даними ООН на червень 2023 року, близько 110 млн осіб у всьому світі були змушені залишити свої будинки внаслідок конфліктів, переслідувань, насильства, порушень прав людини. Серед

¹ Див.: СІПРІ 2013: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Пер. з англ.; Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт, 2014. С. 38.

² Див.: Щорічник СІПРІ 2024: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. Резюме. *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/07/24/2024-SIPRI-SUMMARY-1-SITE.pdf>

³ Див.: Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник. С. 75.

⁴ Див.: *Disabled veterans in history* / David A. Gerber, editor. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2000. viii, 348 p.

⁵ Див.: *The State of Food Security and Nutrition in the World*. FAO.org. URL: <https://www.fao.org/publications/fao-flagship-publications/the-state-of-food-security-and-nutrition-in-the-world/en>

них близько 36,4 млн біженців, а також 62,1 млн внутрішньо переміщених осіб. Станом на середину 2023 року до п'ятірки країн походження біженців та осіб, які потребують міжнародного захисту, входять Сирія (6,5 млн), Афганістан (6,1 млн), Україна (6 млн), Венесуела (5,6 млн) та Південний Судан (2,2 млн). Якщо у 1990-ті роки в середньому 1,5 млн біженців щороку мали можливість повернутися додому, то за останнє десятиліття це число скоротилося до 385 тис., що означає, що зростання переміщень набагато випереджає запропоновані рішення¹.

Зростають негативні екологічні наслідки від військових дій. Випадки серйозних екологічних наслідків воєнних конфліктів відомі вже з часів Стародавньої Греції, коли в ході Троянської війни (XIII–XII ст. до н. е.) було вирубано 43,7 тис. га лісу для будівництва військових кораблів, що призвело до опустелювання території. Також застосували екологічний чинник у військових діях 146 р. римляни, які під час руйнування Карфагену посипали ґрунт сіллю, аби його не можна було використовувати для землеробства. Екологічний збиток, завданий нацистською Німеччиною у Другій світовій війні, набув регіональних масштабів. Так, унаслідок руйнування 1944 р. дамб у Голландії було затоплено понад 200 тис. га земельних угідь, що стало справжнім лихом для населення приморських низовин. Масова вирубка лісів у Польщі, Україні, Білорусії, Росії (так звані протипартизанські заходи) досі позначаються на екології.

Активні бойові дії призводять до довгострокового хімічного забруднення навколишнього середовища. Унаслідок горіння, вибуху та детонації боєприпасів утворюються різноманітні похідні продукти, більшість з яких є небезпечними та токсичними забруднювачами. Вибух та горіння порохів і вибухових речовин супроводжуються утворенням значної кількості газів. Крім відносно безпечних вуглекислого газу та водяної пари, у процесі окислення 1 кг вибухівки в повітря потрапляє кілька десятків кубометрів токсичних газів: діоксид сірки (сірчаний газ), оксид азоту (нітроген), угарний газ, а також

¹ Див.: Peace, dignity and equality on a healthy planet. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/refugees>

вуглеводні, азот, свинець, двоокис марганцю тощо. До 30% газів розсіюються в повітрі, а більша їх частина осідає на ґрунт, або потрапляє до ґрунту з атмосфери через кислотні дощі. Оскільки у продуктах вибуху міститься до 15% водяних парів, то іони токсичних елементів та дрібнодисперсні токсичні речовини можуть проникати в ґрунт у вигляді водяних розчинів та продуктів вибуху, які розповсюджуються в середовищі. Продукти вибуху є основним джерелом забруднення при проведенні вогневих стрільб і являють собою дрібнодисперсні часточки та іони токсичних металів, які проникають у ґрунт разом з водою. Також чималу загрозу становлять і уламки боєприпасів. Найчастіше їх оболонки виготовлені з чавунного сплаву, до якого, крім заліза та вуглецю, додають сірку та мідь. Отже, ґрунт стає кінцевою ланкою хімічного ураження боєприпасами. У ґрунті відбувається первинне накопичення забруднювачів із подальшим перерозподілом їх як у самому ґрунті, так і з переходом у інші середовища – поверхневі й підземні води, рослинність¹.

Після закінчення воєн населення та тварини підривалися на мінних полях, тонули кораблі. Прийнято вважати, що близько 10% боєприпасів не рвуться на полі бою, і вони можуть детонувати через місяць або десятки років, тому колишні райони воєнних дій тривалий час залишаються небезпечними для життєдіяльності населення. На території СРСР після Другої світової війни залишилося понад 84 млн мін, снарядів та інших одиниць артилерійсько-технічного майна. З цієї кількості 14,5 млн одиниць було знешкоджено (причому щороку знешкоджувалося по 300–400 тис. штук), у процесі розмінування загинуло близько 4 тис. осіб. На сьогоднішній день мінами забруднено понад 80 країн та територій. За приблизними оцінками, загальна кількість протипіхотних мін, які знаходяться в землі, в Африці становить 22 млн, Азії – 39 млн, Європі – 8 млн, Латинській Америці – 240 тис., на Близькому Сході – 50 млн одиниць. Найгостріше проблема постала в Анголі, Еритреї, Мозамбіку, Сомалі, Судані, Іраку,

¹ Див.: Broomandi P., Guney M., Kim J. R., Karaca F. Soil contamination in areas impacted by military activities: a critical review. *Sustainability*. 2020. Vol. 12, Issue 21. 9002. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12219002>

Камбоджі, Афганістані, Боснії та Герцеговині, Хорватії, Нікарагуа. Щорічно у світі жертвами протипіхотних мін стають тисячі осіб, причому третина з них – діти віком до 15 років. Лише у 2022 році було зафіксовано не менше 4710 жертв мін та вибухонебезпечних предметів, що залишилися від війни (1661 убитий та 3015 поранених). Найбільшу кількість жертв протипіхотних мін було зафіксовано в Сирії – 834 загиблих і поранених серед мирних громадян. Україна на другому місці – 608 загиблих чи поранених, при цьому у 2021 році було 58 жертв. Також серед лідерів за кількістю жертв – Ємен (582) та М'янма (545)¹.

Інші сліди війни – воронки від вибухів, пошкоджена й покинута військова техніка, довгострокові укріплення, уламки снарядів – скоротили розміри територій, придатних для господарського освоєння. Варто зауважити той згубний вплив, який справив на природу хімічний чинник (залишки вибухових і хімічних речовин, продуктів вибухів і горіння, високотоксичного ракетного палива). З другої половини ХХ ст. деякі армії стали широко використовувати екологічну зброю. Ось не повний перелік засобів і прийомів застосування екологічної зброї²: хімічні речовини для знищення листя дерев і рослинного покриву; авіабомби в джунглях; «в'язки» 33-тонних бульдозерів для зняття поверхневого шару, після чого ґрунт стає непридатним для землеробства (так званий «римський плуг»); штучне хмароутворення та викликання дощів через «засів» хмар хімічними речовинами; розпилення в атмосфері речовин, що спричиняють дощ із кислотною реакцією; вогняні бурі – розпорошення хімічних речовин, що зумовлюють сильні пожежі в джунглях; руйнування дамб та іригаційних споруд. У такий спосіб велася навмисна війна проти природи іншої країни, руйнувалися місця існування нинішніх і майбутніх поколінь різних народів.

¹ Див.: Протипіхотні міни: скільки жертв в Україні та світі. *Слово і Діло*. 16.11.2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/16/infografika/suspilstvo/protypixotni-miny-skilky-zhertv-ukrayini-ta-sviti>

² Див.: Jha U. C. *Military weapons and environment*. New Delhi : KW Publishers Pvt Ltd, 2018. xi, 504 p.

Особливо відчутні екологічні наслідки 15-річної війни в Індокитаї (1961-1975). У процесі операції «Ranch Hand» («Рука фермера») американці випробували 15 різних хімічних речовин і рецептур для знищення посівів, плантацій культурних рослин та деревно-чагарникової рослинності. Природі цього регіону було завдано значної шкоди, на величезних територіях зруйновано середовище проживання, спустошено все живе. У серпні 1961 р. Президент Дж. Кеннеді санкціонував використання хімікатів для вигублення рослинності в Південному В'єтнамі. Метою розпилення було знищення рослинності джунглів, що полегшувало виявлення підрозділів північно-в'єтнамської армії та партизан Національного фронту визволення Південного В'єтнаму (НФВПВ). Загальна кількість хімічних засобів знищення рослинності, витрачених збройними силами США з вересня 1961 до 1971 рр. становила 90 тис. т або 72,4 млн л.; 10% розпорошувалося на землі та з плавзасобів, інші 90% – з літаків С-123 і вертольотів¹. Переважно використовувалися чотири гербіцидні рецептури: пурпурова, помаранчева, біла і блакитна. Основними компонентами цих рецептур були: 2,4-дихлорфеноксиуксусна кислота, 2,4,5-трихлорфеноксиуксусна кислота, піклорам і какодилова (діметиларсинова) кислота. Найбільше в Південному В'єтнамі застосовано рецептури: помаранчева – проти лісів і блакитна – проти посівів рису й інших сільськогосподарських культур².

Дефоліанти є вельми небезпечними для людей і тварин, оскільки містять діоксин – сильнотоксичний хімікат. Проникаючи в організм і накопичуючись у ньому, діоксин спричиняє шкірні захворювання, а також зумовлює збільшення ракових пухлин. Усього над територією В'єтнаму було розпорошено понад 170 кг діоксину, впливу котрого зазнало більше людей, ніж у будь-якій іншій країні. І зараз його вміст в організмі людей, що перебувають у районах розпилення, у 10 разів вища, ніж у передмістях Ханоя, і в 3 рази перевищує рівень зараже-

¹ Див.: Cecil P. F. *Herbicide warfare : the Ranch Hand Project in Vietnam*. New York : Praeger, 1986. xiii, 289 p.

² Див.: *Ecocide in Indochina: the ecology of war* / Barry Weisberg, comp. San Francisco: Canfield Press, 1970. x, 241 p.

ності населення в промислово розвинутих країнах. Істинно «мертвою зоною» є ділянка території колишнього військового аеродрому Б'єнхоа, звідки свого часу вилітали американські літаки з токсичними дефоліантами: вартість очищення тільки цієї ділянки ґрунту (1 га) досягає 5 млн дол. Як засвідчили дослідження, проведені в'єтнамськими вченими, у провінції Контум, розташований на центральному плато Тейнгуєн, залишилося не менше 0,5 кг діоксину. Такої кількості цієї речовини в чистому вигляді достатньо, щоб отруїти більшість населення В'єтнаму, чисельність якого становить понад 100 млн людей. За опублікованими даними, в 50 районах В'єтнаму вміст діоксину в навколишньому середовищі все ще залишається на небезпечному рівні. У В'єтнамі нараховується близько 4,8 млн жертв цієї отруйної речовини, у тому числі 3 млн. безпосередньо постраждалих від так званого «помаранчевого дощу». Зареєстровано ще велику кількість людей, які стали інвалідами, тому що їхні батьки, дідусі й бабусі зазнали діоксинової обробки. Десятки тисяч післявоєнних постраждалих від «Agent Orange» загинули, ще сотні тисяч, у тому числі багато дітей, потерпають від захворювань¹. Окрім того, встановлено: від дефоліантів постраждали не лише в'єтнамські військовослужбовці й мирні жителі, а й американські військовослужбовці, які брали участь в операціях на території цієї країни². Зростання спадкових і онкологічних захворювань в уражених цими речовинами районах – це реальність, і з нею в'єтнамським медикам доведеться мати справу впродовж десятиріч.

Унаслідок застосування дефоліантів були майже повністю знищені мангрові ліси (500 тис. га), уражено 60% (близько 1 млн. га) джунглів і 30% (понад 100 тис. га) рівнинних лісів. Урожайність каучукових плантацій зменшилась з 1960 р. на 75%. Спустошено від 40 до 100% посівів бананів, рису, солодкої картоплі, папайї, помідорів, 70% кокосових плантацій, 60% гевеї, 110 тис. га плантацій казуаріні. Це серйоз-

¹ Див.: Agent Orange : 1985 final report. Des Moines : Iowa State Dept. of Health, 1985. 53, [29] p.

² Див.: Uhl M., Ensign T. GI guinea pigs : how the Pentagon exposed our troops to dangers more deadly than war : Agent Orange and atomic radiation. New York : Playboy Press, 1980. vx, 256 p.

но вплинуло на екологічний баланс В'єтнаму. У районах ураження зі 150 видів птахів залишилося 18, майже повністю зникли земноводні й навіть комахи. Зменшилася кількість і змінився склад риб у річках. Отрутохімікати порушили мікробіологічний склад ґрунтів, отруїли рослини. Склалися несприятливі умови й у фауні В'єтнаму. Один з видів чорних щурів був витіснений іншими, які є розносниками чуми в Південній і Південно-Східній Азії. Змінився також видовий склад кліщів, зокрема виникли кліщі-розносники небезпечних хвороб. Змінилися види комарів, у віддалених від моря районах з'явилися замість нешкідливих комарів-ендемів комарі, характерні для приморських лісів на кшталт мангрових. Вони є головними рознощиками малярії у В'єтнамі та в сусідніх країнах. Спричинене застосуванням отрутохімікатів порушення екологічного балансу тропічного лісу посилює небезпеку проникнення в цей район і інших тварин-розносників і тварин-посередників епідемічних захворювань¹.

З 1971 р. для знищення рослинності у В'єтнамі поряд з гербицидами використовували потужні бульдозери (150 таких машин за день здатні знищити її на площі до 40 га). Спеціальними бомбами (масою 6,8 т.) у джунглях розчищали посадкові майданчики для вертольотів. Лише в 1965–1973 рр. на Південний В'єтнам скинуто 17 млн авіаційних бомб, підірвано 217 млн артилерійських снарядів. Загальна кількість вибухових речовин, застосованих США за останні сім років воєнних дій в Індокитаї, еквівалентна 450 атомним бомбам, скинутим на міста Хіросіма і Нагасакі. Під час війни у В'єтнамі витрачено понад 15 млн т. боєприпасів – у 3 рази більше, ніж усіма воюючими країнами за роки Другої світової війни. Поверхня землі була спотворена. Наприклад, бомба вагою 250 кг залишає по собі воронку діаметром 8 метрів, глибиною 4 метри і виворотом 375 куб. м. ґрунту². Голий ґрунт в утвореній воронці ущільнюється по стінках, адже основна дія ударної хвилі припадає саме туди. Ущільнений –

¹ Див.: Wilcox F. A. *Scorched earth : legacies of chemical warfare in Vietnam / photographs by Brendan B. Wilcox*. New York : Seven Stories Press, 2011. vi, 228 p.

² Див.: Гуліч М. П., Харченко О. О., Ємченко Н. Л., Ольшевська О. Д., Любарська Л. С. Війна в Україні: деградація і забруднення ґрунтів сільськогосподарських угідь та їх наслідки *Гігієна населених місць*. 2024. Вип. 74. С. 51.

це деградований за своєю структурою ґрунт, адже в ньому змінено інтенсивність процесів, які домінували на довоєнному ґрунтовому ландшафті: гуміфікація, вилуговування, вивітрювання та кругообіг вологи. У В'єтнамі було 30 млн воронок, що були завглибшки 6–9 м, чим також зумовлена ерозія, зсуви, порушений стік і гідрологічний режим. Завдяки вибухам переміщено 2,5 млрд м³ землі – в 10 разів більше від обсягу земляних робіт під час побудови Суецького каналу. Наслідки руйнувань природи внаслідок воєнних дій мають ґрунтовний довготривалий характер. А відновити порушені воєнними діями екосистеми, зокрема сільськогосподарські, надзвичайно складно – це дуже повільний і важкий процес. Так, американські екологи оцінюють тимчасові межі для відновлення лісових масивів В'єтнаму не менше, аніж у 100–120 років¹.

Чималу шкоду навколишньому середовищу завдано в процесі воєн кінця ХХ – початку ХХІ ст. Під час Іраксько-Кувейтської війни іракці підірвали 1200 нафтових свердловин, низку нафтопроводів, нафтосховищ і затопили кувейтські танкери. Силами НАТО під час цієї війни було скинуто на Ірак 84–88 тис. бомб, а їх вага перевищила тоннаж бомб союзників за всю Другу світову війну. Пожежі, які виникли, за масштабами не мали прецедентів в історії людства. Щодня вигорало близько 1 млн т нафти, в атмосферу викидалося 50 тис. т діоксиду сірки, 100 тис. т сажі й 80 т діоксиду вуглецю. Унаслідок задимлення атмосфери температура в районах активних воєнних дій знизилася на 10 градусів. Чорні дощі спостерігалися в радіусі тис. км, це знизило продуктивність сільськогосподарських угідь і спричинило масове захворювання населення. На поверхню затоки було вилито близько 400 т нафти, нафтова пляма в Перській затоці з'явилася на площі 10 тис. кв. км². Була порушена прибережна екосистема за-

¹ Див.: Палилов Д. Е., Кривцова М. К., Подзорова М. А. Эколого-экономические последствия военных действий на примере Вьетнамской войны. *Международный научно-практический конгресс «Современные инструменты экономики. Модернизация. Новые альтернативы»* (г. Вена, Австрия 20 сентября 2013 г.). Женева, Швейцария; Минск, Белоруссия; Одесса, Украина; Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2013. С. 135.

² Див.: Conduct of the Persian Gulf War : final report to Congress. Washington, DC : Dept. of Defense, 1992. xxxi, 824 p.

токи, включаючи коралові рифи, змінилися шляхи міграції птахів, риб та креветок; на 300 милях прибережної лінії Аравійського півострова загинула вся живність; виникла загроза в забезпеченні свіжою водою 18 млн жителів регіону. Вартість очистки 640 км пляжів у Саудівській Аравії від нафтового забруднення після війни в 1991 р. становила 540 млн дол. Видалення 1,6 млн протипіхотних мін з Кувейту обійшлося в понад 400 млн дол. І це тільки два компоненти екологічних наслідків минулої війни¹.

Одним із найважчих наслідків війни є післявоєнна економічна ситуація – знищення інфраструктури та соціально-побутових, виробничих об'єктів, відновлення яких потребує дуже великих коштів, а до їх безпосереднього введення в дію населення повинне мати найнеобхідніше.

Тепер поглянемо на нашу ситуацію. Достатньо важко оцінити реальні людські жертви воєнних дій. За інформацією Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), загалом від початку повномасштабного російського вторгнення на лютий 2025 р. загинули щонайменше 12 456 цивільних людей, серед яких 669 дітей². В ООН підкреслюють, що статистика відбиває лише підтверджені смерті, і що реальна кількість жертв може бути значно вищою. Ще складніше назвати втрати серед військовослужбовців. Президент В. Зеленський в інтерв'ю британському журналісту Пірсу Моргану, яке було опубліковане 4 лютого 2025 р. на платформі YouTube, заявив, що кількість загиблих український вояків становить 45 100, ще 390 тисяч – це випадки поранення³.

За даними Управління Верховного комісара ООН з питань біженців (УВКБ ООН), на середину січня 2025 р. у світі зареєстровано майже 6,9 млн біженців з України. Із них 6,3 млн опинилися в Європі. Лише в Німеччині станом на середину січня 2025 р. тимчасовий

¹ Див.: Conduct of the Persian Gulf War : final report to Congress. Washington, DC : Dept. of Defense, 1992. xxxi, 824 p.

² Див.: Зануда А. Як змінилася Україна за три роки великої війни: 10 цифр. *BBC. news. Україна*. 23.02.2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5y43ggzqglo>

³ Див.: Наконечна С. 45 тисяч загиблих: Зеленський назвав втрати України у війні. *DW*. 05.02.2025. URL: <https://www.dw.com/uk/45-tisac-zagiblih-vijskovih-zelenskij-nazvav-vtrati-ukraini-u-vijni/a-71508879>

захист мали понад 1,243 млн, у Польщі – понад 993 тис. українців. У Росії та Білорусі, за даними ООН, опинилися близько 1,269 млн українців. За дослідженням Центру економічної стратегії (ЦЕС) кількість тих, хто планує повернутися в Україну, вперше за час досліджень є менше половини – лише 43 %¹. У ЦЕС також підраховали, що через міграцію під час війни Україна втратила 1,7–2,3 млн робочих рук. Ця втрата, за підрахунками економістів центру, коштуватиме Україні щороку 5–7,8% довоєнного ВВП.

За підрахунками Київської школи економіки (KSE), яка від початку російського вторгнення спільно з Міністерством розвитку громад та територій України і Міністерством економіки України, та у співпраці з іншими профільними міністерствами та Національним банком України веде облік економічних втрат України, станом на листопад 2024 року загальна сума прямих збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до 170 млрд доларів².

Житловий сектор залишається найбільш постраждалим – прямі збитки оцінюються в 60 млрд доларів³. Станом на листопад 2024 року пошкоджено або зруйновано 236 тис. житлових будівель, з яких 209 тис. – приватні будинки, 27 тис. – багатоквартирні, а ще 600 – гуртожитки. Загальна площа пошкоджених або зруйнованих об'єктів обстрілами становить близько 90 млн кв. м, або 9% від загальної площі житлового фонду України. У регіональному розрізі найбільших руйнувань зазнали Донецька, Харківська, Луганська, Київська, Чернігівська та Херсонська області.

Значних втрат зазнала транспортна інфраструктура – 38,5 млрд доларів. Пошкоджено та зруйновано понад 26 тис. км автомобільних

¹ Див.: Мороз О. Хто з українців готовий повернутися в Україну: як змінюються настрої мігрантів і що на це впливає. *РБК-Україна*. 06.03.2025. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/hto-ukrayintsiv-gotoviy-povernutisya-ukrayinu-1741273406.html>

² Див.: Прямі збитки інфраструктури України через війну зросли до \$170 млрд – оцінка KSE Institute станом на листопад 2024 року. *KSE*. 14.02.2025. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pryami-zbitki-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zroslo-do-170-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-listopad-2024-roku/>

³ Див.: Російські загарбники зруйнували житло громадян України на 60 мільярдів доларів. *Український репортер*. 23.02.2025. URL: <https://ukrreporter.com.ua/war/rosijski-zagarnyky-zrujnovaly-zhytlo-gromadyan-ukrayiny-na-60-milyardiv-dolariv-video.html>

доріг та 344 мостів і мостових переходів державного, місцевого або комунального значення, що оцінюється у 28,3 млрд доларів. Втрати залізничного транспорту становлять 4,3 млрд доларів, інфраструктури портів – 850 млн доларів, авіаційної галузі – 2 млрд доларів. З 35 аеродромів було пошкоджено 19, зокрема 12 цивільних і 7 аеродромів подвійного призначення (без урахування військових аеродромів). Прямі втрати приватного легкового транспорту оцінюються у 2,2 млрд доларів – знищено або пошкоджено 260 тисяч автомобілів.

Енергетичний сектор України втратив 14,6 млрд доларів. Унаслідок атак було повністю зруйновано Каховську та Дніпровську ГЕС, Трипільську та Зміївську ТЕС, пошкоджено або зруйновано значну частину інших генерувальних потужностей, а також високовольтних підстанцій та об'єктів нафтогазової інфраструктури.

Промисловість, будівництво та сектор послуг зазнали збитків на 14,4 млрд доларів. Підприємства втратили обладнання, виробничі площі та логістичні потужності. Станом на листопад 2024 року зруйновано або серйозно пошкоджено майже пів тисячі великих та середніх приватних, а також державних підприємств, плюс десятки тисяч малих приватних.

Агропромисловий комплекс також зазнав значних руйнувань – збитки становлять 10,3 млрд доларів. Втрачено понад 130 тис. одиниць сільськогосподарської техніки, знищено або пошкоджено 4 млн тонн зерносховищ та 16 тис. гектарів багаторічних культур, зроблено непридатними для використання 5 млн гектарів сільськогосподарських угідь¹. Значних втрат зазнав і лісовий фонд, за даними Zoï Environment Network – через бойові дії та пожежі пошкоджено 298 тисяч гектарів лісів, втрати оцінюються у 4,5 млрд доларів, це відповідає 83 млн кубометрів деревини.

Окрім того, складною проблемою є екологічні наслідки бойових дій (табл. 2).

¹ Див.: Гуліч М. П., Харченко О. О., Ємченко Н. Л., Ольшевская О. Д., Любарська Л. С. Війна в Україні: деградація і забруднення ґрунтів сільськогосподарських угідь та їх наслідки *Гігієна населених місць*. 2024. Вип. 74. С. 50.

Таблиця 2

Характер екологічних наслідків воєнних дій

Дії збройних сил	Екологічні наслідки	
	прямі	непрямі
Пересування збройних сил у зв'язку з воєнними діями	Руйнування ґрунту і рослинного покриву, знищення трав, дрібно-го чагарнику тощо	Виникнення вогнищ дефляції, розширення оголених ділянок, водо- і соленакопичення, локальне забруднення ґрунтів і поверхневих вододжерел
Військово-інженерні (земляні) роботи з будівництва оборонних та інших об'єктів (окопи, блокпости, бліндажі тощо), розміщення військової техніки	Зміна рельєфу, утворення штучних виїмок і відвалів, переміщення ґрунтів, поверхневий та глибинний вплив на ґрунти й рослинність, знищення рослинного покриву	Вітрова і водна ерозія, зміна водно-повітряного режиму ґрунтів, порушення природного ґрунтового процесу
Тимчасова та стаціонарна дислокація збройних сил	Порушення ґрунту і рослинного покриву, вирубка дерев, забруднення ґрунтів, поверхневих і підземних вод паливо-мастильними матеріалами, стоками, відходами	Поверхнева та приповерхнева зміна умов розвитку ґрунтів і рослинного покриву
Воєнні дії: а) зі знищення противника, його військової техніки, оборонних об'єктів, складів тощо; б) зі знищення або руйнування господарських об'єктів, інфраструктури (у разі так званих «екологічних воєн»), природних об'єктів (у конфліктах низької інтенсивності може знищуватися ненавмисно)	Руйнування ґрунту і рослинного покриву, знищення фауни, втрата біорізноманіття, скорочення числа мікроорганізмів, деформація ґрунтів, видозміна рельєфу, знищення лісів, забруднення повітря, поверхневих і ґрунтових вод	Акумуляція важких металів, вилуговування поживних речовин з ґрунтів та їх виснаження, збільшення каламутності води, засолення, заболочування, зростання зсувів, розвиток яружної мережі, глибокі зміни різних властивостей ґрунтів, імпульверизація ґрунтів солями, що виносяться вітром, опустелювання

Втрати освітньої інфраструктури оцінюються в 7,3 млрд доларів. За період повномасштабного вторгнення пошкоджено або зруйновано понад 4 тис. закладів освіти, зокрема 229 шкіл, 110 дитячих садків і 97 університетів. Найбільші збитки від руйнувань та пошкоджень закладів освіти – у Донецькій, Харківській, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській та Запорізькій областях.

Охорона здоров'я втратила 4,3 млрд доларів. Під удари потрапили лікарні, поліклініки та інші медичні заклади. Загалом пошкоджено або зруйновано щонайменше 1 554 медичні об'єкти, зокрема 515 лікарень та 465 амбулаторій. Майже половина прямих збитків галузі охорони здоров'я зосереджена в трьох областях – Донецькій, Миколаївській та Харківській.

Культурна спадщина, спортивні та туристичні об'єкти зазнали руйнувань на суму 4 млрд доларів. Постраждали 3 921 об'єкт культури, 399 релігійних споруд, 343 спортивні комплекси. Серед найбільш чітких втрат цієї війни на культурному фронті є Свято-Успенська Святогірська лавра, яка внесена до реєстру пам'яток UNESCO, музей Григорія Сковороди та навіть колекція скіфського золота, яку було знайдено археологами у 50-х роках минулого століття. Окрім цього значних руйнувань зазнали інші важливі культурні та релігійні об'єкти, серед яких Миколаївський міський палац культури «Корабельний», Маріупольський драматичний театр, Харківський національний академічний театр опери та балету ім. М. В. Лисенка, Музей старожитностей у Чернігові, Харківський будинок «Слово» та багато інших.

Сектор житлово-комунального господарства втратив 3,5 млрд доларів. Значних руйнувань зазнали 925 котелень, 214 центральних теплових пунктів, понад 354 км тепломереж.

Цифрова інфраструктура та телекомунікаційний сектор зазнали прямих збитків на 1,2 млрд доларів. Пошкоджено інтернет-мережі, мобільні радіомережі та магістральні лінії зв'язку. На деокупованих територіях руйнування мереж подекуди сягало 100%, знищено тисячі базових станцій мобільного зв'язку.

Унаслідок масштабних бойових дій у різних областях України постраждали 160 об'єктів соціального захисту населення, зокрема

зруйновані або пошкоджені соціальні центри, геріатричні установи, санаторії, дитячі табори та дитячі будинки, інтернати, заклади по роботі з бездомними. Найбільша частка в загальній кількості та вартості пошкоджень належить соціальним центрам – 48 закладів, санаторіям – 46 закладів та інтернатам – 31 заклад.

Безумовно, найголовніша втрата будь-якої війни – люди. До повномасштабного російського вторгнення в Україні (без окупованих Криму та частини Донецької та Луганської областей), за різними оцінками, жили 41–42 млн людей. За розрахунками ООН, від лютого 2022 року населення України скоротилося на 10 мільйонів, або приблизно на чверть. Згідно з оцінками українського уряду, які раніше не оприлюднювали, загальна кількість населення на підконтрольній Києву території впала до 25–27 мільйонів¹. За звітом ЦРУ², оприлюдненим восени 2024 року, рівень смертності в Україні становить 18,6 на тисячу осіб³. Це найвищий показник у світі. Друга за смертністю країна – Литва – має смертність на рівні 15,2 смерті на 1000 осіб. Третє місце посідає Сербія з показником 14,9 смерті на тисячу осіб. Росія у цьому звіті опинилася на дев'ятому місці – там смертність становить 14 на тисячу осіб, Білорусь – на десятому з показником 13,3 осіб. Найменший рівень смертності – у Катарі з показником 1,4 смерті на 1000 осіб. Так само, за даними ЦРУ за 2024 рік⁴, Україна має найменший у світі показник народжуваності – шість дітей на тисячу осіб – і посідає 228 місце. На передостанній позиції за народжуваністю опинилося французьке володіння Сен-П'єр і Мі-

¹ Див.: Мільйон загиблих та поранених. WSJ про втрати України та Росії на війні. *BBC.news. Україна*. 17.09.2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cg4qlzqr4y3o>

² Див.: The World Factbook. *CIA.gov*. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/death-rate/country-comparison/>

³ Див.: Україна має найвищий рівень смертності у світі – ЦРУ. *Прямий*. 13.09.2024. URL: <https://prm.ua/ukraina-maie-nayvyshchyy-riven-smertnosti-u-sviti-tsru/#:~:text=Україна%20має%20найвищий%20рівень%20смертності%20у%20світі%20-%20ЦРУ&text=Про%20це%20свідчать%20останні%20дані, показником%20серед%20усіх%20країн%20світу.>

⁴ Див.: The World Factbook. *CIA.gov*. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/birth-rate/country-comparison/>

келон з показником 6,4 народження на 1000 осіб, на 226 місці – Монако з показником 6,5. Лідером за народжуваністю у світі став Нігер з показником 46,6 народження на 1000 людей. Усе це вказує нам, що Україна рухається в бік депопуляції населення, його значного скорочення.

Міністр охорони здоров'я України В. Ляшко зазначає, що війна в Україні матиме критичні наслідки для психічного здоров'я українців. На його думку, постійне перебування в умовах війни може негативно вплинути на психічне здоров'я людей, а професійна допомога може знадобитися близько 15 млн громадян, причому 3–4 млн потрібно буде провести медикаментозне лікування¹. МОЗ України відмічає, що у 20–30% осіб, які пережили травматичні події, може розвинути посттравматичний стресовий розлад. У МОЗ прогнозують, що через 5–7 років очікується зростання кількості наркотичної, алкогольної та інших залежностей, а в структурі захворювань найчастіше зустрічатимуться захворювання системи кровообігу, діабет, артрит, астма, онкологічні захворювання. Експерти вказують на те, що зростає загроза поширення інфекційних захворювань, таких як холера, COVID-19, кір, поліомієліт, дифтерія та гепатит А².

Війна – дуже дорога річ. За даними міністерства фінансів України, за 2024 рік видатки на оборону із фонду державного бюджету становили майже 2,1 трлн гривень (51,9 млрд доларів). Тобто в середньому день війни коштував країні близько 5,7 млрд грн (142 млн доларів США). У 2025 році на оборону планують витратити 2,2 трлн грн – це понад чверті ВВП³. Тому витримати війну та перемогти в ній Україна не може без зовнішньої компоненти. Чинити воєнний супротив ядерній державі, яка у 28 разів більша за територією та майже

¹ Див.: Миронюк І. С., Слабкий Г. О., Щербінська О. С., Білак-Лук'яничук В. Й. Наслідки війни з російською федерацією для громадського здоров'я України. *Україна. Здоров'я нації*. 2023. № 3. С. 100.

² Див.: ПТСР та загострення хронічних хвороб: як війна вплине на здоров'я українців. *Слово і Діло*. 01.11.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/01/infografika/suspilstvo/ptsr-ta-zahostrennya-xronichnyx-xvorob-yak-vijna-vplyne-zdorovya-ukrayinciv>

³ Див.: Зануда А. Чи витримає економіка України ще рік війни. *BBC.news. Україна*. 30.01.2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cj48y778z4wo>

у п'ять за чисельністю населення, допомагають понад 50 держав, більшість з яких з ЄС. За даними Міністерства фінансів, у 2022–2024 роках Україна отримала від союзників понад 115 млрд доларів фінансової допомоги до бюджету. За підрахунками Інституту світової економіки Кільського університету (Німеччина), який відстежує всю допомогу, надану Україні партнерами, від початку війни загалом Європа надала Україні 70 млрд євро фінансової та гуманітарної допомоги, а також військової допомоги на 62 млрд євро. США ж надали військової допомоги на 64 млрд євро та фінансової допомоги на 50 млрд євро¹.

Цілком зрозуміло, що подолання наслідків російсько-української війни потребує величезних коштів, яких Україна не має. Тому попереду нас чекають не найкращі часи, але ми це можемо подолати й подолаємо. Відтворення мирного процесу, консолідація української нації навколо європейських цінностей, формування такого ідеалу нашого майбутнього, який би був близьким і зрозумілим для кожного громадянина України незалежно від національності та місця проживання, де Людина була б метою, а не засобом її досягнення – усе це приведе нас і нашу державу до миру й злагоди, до благополуччя та процвітання. Наслідки воєнних дій будуть успішно подолані, хоча це справа не одного року. Страшнішою є душевна травма, яку отримали мільйони наших громадян і яку вилікувати буде значно складніше.

Список використаних джерел

1. Августин Аврелій Блаженний. Творіння / під ред. Святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета. Київ : Вид. від. Укр. Православ. Церкви Київ. Патріархату, 2014. Т. 1 / [авт. вступ. ст. прот. Володимир Вакін ; пер. архімандрита Сергія (Ярового) та ін.]. 767 с.; Т. 2 / [пер. протоієрея Василя Лозовицького та ін.]. 2015. 687 с.

¹ Див.: Климась Я. Три роки великої війни в Україні в цифрах. *PTV*. 24.02.2025. URL: <https://ptv.ua/v2/news/tri-roki-velikoyi-viini-v-ukrayini-v-tsifrakh>

2. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків : Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
3. Горбулін В. Як перемогти Росію у війні майбутнього. Київ : Брайт Букс, 2021. 243, [4] с.
4. Гуліч М. П., Харченко О. О., Ємченко Н. Л., Ольшевская О. Д., Любарська Л. С. Війна в Україні: деградація і забруднення ґрунтів сільськогосподарських угідь та їх наслідки *Гігієна населених місць*. 2024. Вип. 74. С. 49–56.
5. Зануда А. Чи витримає економіка України ще рік війни. *BBC.news. Україна*. 30.01.2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cj48y778z4wo>
6. Зануда А. Як змінилася Україна за три роки великої війни: 10 цифр. *BBC.news. Україна*. 23.02.2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c5y43ggzqglo>
7. Клаузевіц К. фон. Найважливіші принципи ведення війни / [пер. Світлани Іванчук]. Київ : Арії, 2024. 383 с.
8. Климась Я. Три роки великої війни в Україні в цифрах. *PTV*. 24.02.2025. URL: <https://ptv.ua/v2/news/tri-roki-velikoyi-viini-v-ukrayini-v-tsifrakh>
9. Мандрагеля В. А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / Нац. акад. оборони України, Ін-т вищ. освіти АПН України. Київ, 2003. 570 с.
10. Миронюк І. С., Слабкий Г. О., Щербінська О. С., Білак-Лук'янчук В. Й. Наслідки війни з російською федерацією для громадського здоров'я України. *Україна. Здоров'я нації*. 2023. № 3. С. 100–105.
11. Мільйон загинув та поранених. WSJ про втрати України та Росії на війні. *BBC.news. Україна*. 17.09.2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cg4qlzqr4y3o>
12. Мороз О. Хто з українців готовий повернутися в Україну: як змінюються настрої мігрантів і що на це впливає. *РБК-Україна*. 06.03.2025. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/hto-ukrayintsi-v-gotoviyi-povernutisya-ukrayinu-1741273406.html>
13. Наконечна Є. 45 тисяч загинув: Зеленський назвав втрати України у війні. *DW*. 05.02.2025. URL: <https://www.dw.com/uk/45-tisac-zagiblih-vijskovih-zelenskij-nazvav-vtrati-ukraini-u-vijni/a-71508879>
14. Палилов Д. Е., Кривцова М. К., Подзорова М. А. Эколого-экономические последствия военных действий на примере Вьетнамской войны. *Международный научно-практический конгресс «Современные*

- инструменты экономики. Модернизация. Новые альтернативы»* (з. Вена, Австрія 20 сентября 2013 г.). Женева, Швейцария; Минск, Белоруссия; Одесса, Украина; Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2013. С. 132–135.
15. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
 16. Політологічний енциклопедичний словник / уклад.: Л. М. Герасіна, В. Л. Погрібна, І. О. Поліщук та ін.; за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
 17. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник / [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрин та ін.]; за наук. ред. д-ра політ. н. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 779 с.
 18. Протипіхотні міни: скільки жертв в Україні та світі. *Слово і Діло*. 16.11.2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/11/16/infografika/suspilstvo/protypixotni-miny-skilky-zhertv-ukrayini-ta-sviti>
 19. Прямі збитки інфраструктури України через війну зросли до \$170 млрд – оцінка KSE Institute станом на листопад 2024 року. *KSE*. 14.02.2025. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/pryami-zbitki-infrastrukturi-ukrayini-cherez-viynu-zrosli-do-170-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-listopad-2024-roku/>
 20. ПТСР та загострення хронічних хвороб: як війна вплине на здоров'я українців. *Слово і Діло*. 01.11.2022. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/01/infografika/suspilstvo/ptsr-ta-zahostrennya-xronichnyx-xvorob-yak-vijna-vplyne-zdorovya-ukrayincziv>
 21. Російські загарбники зруйнували житло громадян України на 60 мільярдів доларів. *Український репортер*. 23.02.2025. URL: <https://ukrreporter.com.ua/war/rosijski-zagarbnyky-zrujnovaly-zhytlo-gromadyan-ukrayiny-na-60-milyardiv-dolariv-video.html>
 22. Світоглядний сенс сучасної війни: соціогуманітарні аспекти : монографія / [Артюхова В. В. та ін. ; за ред. В. А. Кротюка] ; Харків. нац. ун-т Повітр. Сил ім. Івана Кожедуба. Харків : Факт, 2024. 509 с.
 23. СІПРІ 2013: Щорічник: озброєння, роззброєння та міжнародна безпека / Пер. з англ.; Стокгольм. міжнар. ін-т дослідження миру; Укр. центр екон. і політ. досліджень ім. О. Разумкова; Редкол. укр. вид.: Л. Шангіна (головний редактор) та ін. Київ: Заповіт, 2014. 520 с.
 24. Сунь Бінь. Закони війни : [трактат] / [пер. Ігоря Андрущенка]. Київ : Арії, 2023. 143 с.

25. Сунь-цзи. Мистецтво війни / [пер. з англ. Ганни Литвиненко]. Харків: КСД, 2023. 127 с.
26. Тома Аквінський. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / пер. з латини О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. 2-ге вид. Київ : Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2003. 796 с.
27. Требин М. Войны XXI века. Москва.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 608 с.
28. Требін М. П. Війни в історії людства та їхні наслідки: уроки для України. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія філос.-політолог. студії*. 2015. Вип. 6. С. 89–98.
29. Україна має найвищий рівень смертності у світі – ЦРУ. *Прямий*. 13.09.2024. URL: <https://prm.ua/ukraine-maie-nayvyshchyy-riven-smertnosti-u-sviti-tsru/#:~:text=Україна%20має%20найвищий%20рівень%20смертності%20у%20світі%20–%20ЦРУ&text=Про%20це%20свідчать%20останні%20дані,показником%20серед%20усіх%20країн%20світу>.
30. Щорічник СІПРІ 2024: Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. Резюме. *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/07/24/2024-SIPRI-SUMMARY-1-SITE.pdf>
31. Agent Orange : 1985 final report. Des Moines : Iowa State Dept. of Health, 1985. 53, [29] p.
32. Broomandi P., Guney M., Kim J. R., Karaca F. Soil contamination in areas impacted by military activities: a critical review. *Sustainability*. 2020. Vol. 12, Issue 21. 9002. DOI: <https://doi.org/10.3390/su12219002>
33. Cecil P. F. Herbicidal warfare : the Ranch Hand Project in Vietnam. New York : Praeger, 1986. xiii, 289 p.
34. Conduct of the Persian Gulf War : final report to Congress. Washington, DC : Dept. of Defense, 1992. xxxi, 824 p.
35. De Groot G. J. The First World War. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York : Palgrave, 2001. x, 225 p.
36. Deighton L. Blood, tears, and folly : an objective look at World War II / with maps and drawings by Denis Bishop. New York : HarperCollins Publishers, 1993. xvii, 653 p.
37. Disabled veterans in history / David A. Gerber, editor. Ann Arbor : University of Michigan Press, 2000. viii, 348 p.
38. Ecocide in Indochina: the ecology of war / Barry Weisberg, comp. San Francisco: Canfield Press, 1970. x, 241 p.

39. Enea Tattico. La difesa di una città assediata : Poliorketika / introduzione, traduzione e commento a cura di Marco Bettalli. Pisa : ETS, 1990. xvi, 366 p.
40. Enzyklopadie Erster Weltkrieg / herausgegeben von Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich, Irina Renz ; in Verbindung mit Markus Pöhlmann. Paderborn : Schöningh, 2014. 1113 S.
41. Igarashi M. War and Data on Armed Conflicts: Global Networks Examining Casualties. Singapore: Springer, 2024. xiv, 142 p.
42. Jha U. C. Military weapons and environment. New Delhi : KW Publishers Pvt Ltd, 2018. xi, 504 p.
43. Jomini A. H. Précis de l'art de la guerre : ou, Nouveau tableau analytique des principales combinaisons de la stratégie, de la grande tactique et de la politique militaire. Paris : Editions Champ libre, 1977. 390 p.
44. Kaldor M. New & old wars : organized violence in a global era. 3rd ed. Stanford, California : Stanford University Press, 2012. xii, 268 p.
45. Lyall J. Divided armies : inequality and battlefield performance in modern war. Princeton : Princeton University Press, 2020. xvii, 508 p.
46. Machiavelli N. The art of war / A rev. ed. of the Ellis Farnsworth translation; with an introd. by Neal Wood. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1965. lxxxvii, 247 p.
47. Molina L. de. La teoría del justo precio / edición preparada por Francisco Gómez Camacho. Madrid : Editora Nacional, 1981. 417 p.
48. O'Hanlon M. E. The future of land warfare. Washington, D. C. : Brookings Institution Press, 2015. 254 p.
49. Peace, dignity and equality on a healthy planet. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/refugees>
50. Plutarch. Twelve illustrious lives / the Dryden translation ; with engravings from the Hertel edition of Ripa's Iconologia. Franklin Center, Pa. : Franklin Library, 1981. 463 p.
51. Polybius. The histories / translated by Robin Waterfield ; with an introduction and notes by Brian McGing. Oxford : Oxford University Press, 2010. xliii, 501 p.
52. Pufendorf S. Two books of the Elements of universal jurisprudence / translated by William Abbott Oldfather, 1931 ; revised by Thomas Behme ; edited and with an introduction by Thomas Behme. Indianapolis : Liberty Fund, 2009. xxii, 425 p.
53. Simons G., Chifu I. The changing face of warfare in the 21st century. London; New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2018. x, 277 p.

54. The State of Food Security and Nutrition in the World. *FAO.org*. URL: <https://www.fao.org/publications/fao-flagship-publications/the-state-of-food-security-and-nutrition-in-the-world/en>
55. The War Against Ukraine and the EU: Facing New Realities / Claudia Wiesner, Michèle Knodt (Editors). Cham: Palgrave Macmillan, 2024. xiii, 230 p.
56. The World Factbook. *CIA.gov*. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/references/guide-to-country-comparisons/>
57. Toffler A., Toffler H. War and anti-war : survival at the dawn of the 21st century. Boston : Little, Brown, 1993. xiii, 302 p.
58. Uhl M., Ensign T. GI guinea pigs : how the Pentagon exposed our troops to dangers more deadly than war : Agent Orange and atomic radiation. New York : Playboy Press, 1980. vx, 256 p.
59. Van Creveld M. The transformation of war. New York : Free Press ; Toronto : Collier Macmillan Canada ; New York : Maxwell Macmillan International, 1991. x, 254 p.
60. Vattel E. de. The law of nations, or, Principles of the law of nature, applied to the conduct and affairs of nations and sovereigns, with three early essays on the origin and nature of natural law and on luxury / edited and with an introduction by Bela Kapossy and Richard Whatmore ; translated by Thomas Nugent. Indianapolis, IN : Liberty Fund, 2008. xxiv, 867 p.
61. Vitoria F. de. Relecciones sobre los indios y el derecho de guerra. 3. ed. Madrid : Espasa-Calpe, 1975. 147 p.
62. von Clausewitz C., von Moltke H. Kriegstheorie und Kriegsgeschichte / herausgegeben von Reinhard Stumpf. Frankfurt am Main : Verlag Deutscher Klassiker, 1993. 1018 S.
63. Wilcox F. A. Scorched earth : legacies of chemical warfare in Vietnam / photographs by Brendan B. Wilcox. New York : Seven Stories Press, 2011. vi, 228 p.

==== Авторський колектив

Бережна Ольга Русланівна, кандидатка технічних наук, доцентка, докторантка спеціальності 136 «Металургія», Інженерний навчально-науковий інститут ім. Ю. М. Потебні, Запорізький національний університет.

Готра Олена Броніславівна, кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін, Державний податковий університет, м. Ірпінь.

Іванов Сергій Володимирович, член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор, старший науковий співробітник Придніпровського наукового центру НАН України і МОН України.

Мельник Оксана Андріївна, докторка психологічних наук, старший науковий співробітник, доцентка кафедри загальної психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Разумова Ганна Вікторівна, докторка економічних наук, доцентка, професорка кафедри маркетингу та бізнес-адміністрування, ДВНЗ «Приазовський державний технічний університет», старший науковий співробітник Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз.

Сергієнко Тетяна Іванівна, кандидатка політичних наук, доцентка, доцентка кафедри бізнесу та управління, Національний університет «Запорізька політехніка».

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Хайнас Роман Михайлович, асистент кафедри бізнес адміністрування, маркетингу та менеджменту, ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Чупрій Леонід Васильович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін, Державний податковий університет, м. Ірпінь.

Наукове видання

Іванов Сергій Володимирович,
Мельник Оксана Андріївна,
Разумова Ганна Вікторівна та ін.

ДЕСТРУКТИВНІ МЕГАТЕНДЕНЦІЇ СУЧАСНОСТІ: ВІД ПАНДЕМІЇ ДО ВІЙНИ

Монографія

Редактор *Т. О. Чернишова*

Підписано до друку 10.03.2025. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 12,2. Обл.-вид. арк. 10. Тираж 100 пр. Зам. № 307

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>
Е-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
Е-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017